

Dr. Fodor László

A személyiség alapvető megnyilvánulási formái

Napjainkban a neveléstudományi szakértők széles tábora a minőségbiztosítás jegyében egyöntetűen elfogadja, hogy a személyiség holisztikus és integrált fejlesztése az iskolai nevelési-oktatási tevékenységek központi jelentőségű, globális jellegű végső feladatát képezi. Az intézményes fejlesztési folyamat tulajdonképpen a társadalmi-történelmi (élet- és munka) tapasztalat tanulás általi átszármasztására, a felgyülemlett kulturális értékek áthagyományozására, s ennek alapján a személyiség alapvető összetevő komponenseinek célirányos alakítására, illetve a komponensek funkcionális minőségének optimalizációjára vonatkozik, mindenekelőtt abból a megfontolásból, hogy a személyiség általános adaptív működése, az egyre bonyolultabbá váló és egyre több követelményt támaztó (egyre gyorsabb ütemben és hovatovább megújulás-szerűen változó) társadalmi-környezeti feltételekhez történő alkalmazkodása, életét és jólétét biztosítandó, minél hatékonyabbá váljon. Voltaképpen arról van szó, hogy az intézményes oktatás ismeretek, tudás, személyiségépítő kulturális minták és értékek átadásával a társadalom autonóm, megfelelő adaptivitással és az önfejlesztés hatékony lehetőségeivel rendelkező, választani és dönteni tudó, cselekvőképes (tevékeny) és hasznos (alkotó) tagjává szocializálja a felnövekvő nemzedékek sorait. Ugyanis csakis ekképpen lehet megvalósítani az egymást követő generációk közötti láncszemszerű összefonódást, természetesen a különböző közösségek, illetve az egész emberi társadalom fennmaradását, hosszú távú kontinuitását és folyamatos továbbfejlődését. Akkor, amikor egy viszonylag új pedagógiai szemléletmód égisze alatt az intézményes nevelés központi célkitűzését egyértelműen a személyiség fejlesztésében állapítjuk meg (s nem csupán a tudás kialakításában), voltaképpen arra gondolunk, hogy a személyiség egy olyan komplex komponensrendszer, amit pedagógiai technológia segítségével a genetikai adottságok függvényében, mindenekelőtt a gyermek- és ifjúkor mentén, a tanulás eszközletével a fiatal felnőttkorig fokozatosan fel lehet építeni, s az elkövetkezőkben élethosszig tartóan tökéletesíteni lehet. Ez az igencsak nagy horderejű komponensrendszer mint komplex egyéni szabályozómechanizmus a környezethez való tudatos alkalmazkodó viszonyulások, reaktív megnyilvánulások, a legkülönbözőbb szituációkkal konzisztens és adaptív szempontú hatékony kommunikációk, aktivitások és viselkedések eredményességének garanciáját, következzészerűen jelentős szociális funkciók ellátásának lehetőségét fogja képezni.

A nevelés révén történő céltudatos személyiség-fejlesztéssel tehát végső soron azt óhajtjuk elérni, hogy az egyén adaptív jellegű viselkedése (a fontos szociális funkciók teljesítésének irányában megmutatkozó), egyéni (önmegvalósításra vonatkozó) érdekeket és közösségi feladatokat szolgáló cselekvései, egész produktív aktivitása, valamint verbális szintű kommunikációs megnyilvánulása minél eredményesebben segítse a tág értelemben vett szociális beilleszkedést (voltaképpen az egyén boldogulását).

Jó okunk van azt feltételezni, hogy a személyiség normális, célorientált, lényegében többé-kevésbé tudatosan meghozott döntésekben, választásokban és azok konkrét érvényesítésében kifejeződő működésének, mint adaptív és relacionális belső folyamatoknak viszonylatában a kiképződött, illetve bizonyos fejlettségi szintet elérő nagy komponens-rendszerek vagy kisebb strukturális összetevők (mint jelentős pszichológiai struktúrák) mindegyike (nyelvi rendszer, gondolkodás, jellem, akarat, affektivitás, indítékállomány, készségkészlet, attitűdállomány, szokásrendszer stb.) jól körülhatárolt, fontos funkciókat tölt be. Valamilyen formában és bizonyos részesedési arányban valamennyi komponens hozzájárul a személyiségnek a külső környezeti feltételekhez való alkalmazkodásához, a hatékony aktivitások, a sikeres viselkedések és kommunikációs megnyilvánulások kibontakozásához. Az alapvető működések terén megmutatkozó, a specifikus helyzeti hatásoktól számottevő mértékben függő teljesítmények minden esetben az egész személyiség produktumait képezik. A személyiségpedagógiai kutatások megállapították, hogy az egyes ember szellemi minőségét, az egyéni viselkedés, aktivitás és kommunikáció eredményességét, eme jellegzetes működések módját és adaptív színvonalát tulajdonképpen a belső és külső, örökletes és szerzett motivációk köré felzárkózó alapvető személyiségbeli komponensek belső funkcióinak egy irányba ható (azonos cél felé konvergáló) érvényesülése határozza meg. Ez azt jelenti, hogy a különböző fejlettségi szinttel rendelkező változatos személyiségkomponensek egymással szoros kölcsönhatásba lépve, mintegy egymásba szövődve és egymásra épülve határozzák meg egy-egy szituációnak megfelelő, s meghatározott személyre jellemző adaptív megnyilvánulást. Az emberek között megfigyelhető adaptációs eltérések, a viselkedésbeli, tevékenységbeli és a nyelvi rendszerre vonatkozó (esetenként mélyre szántó) egyéni különbségek, finom stiláris eltérések egy-egy élethelyzet síkján részint a személyiségkomponensek fejlettségi szintjétől, következzészerűen azok funkcionális hatékonyságától, illetve intenzitásától függenek (hisz rendszerint a komponensek mind mennyiségi, mind minőségi szempontból pozitív vagy negatív irányban eltérnek az

emberi fajra jellemző optimumtól), részint azok specifikus és egyedi kölcsönhatásától, illetve megismételhetetlenül sajátos összeszerveződésétől, egymásba- és egymásraépülésétől, hierarchizációjától és integrációjától, részint pedig az adott szituáció az egyénre gyakorolt hatások felfogási és interpretálási módjától.

Aligha vonhatja ma valaki kétségbe, hogy a személyiség alapvető belső és külső működéseit, a szociálissá vált egyénnek a társadalmi-kulturális rendszerek feltétel- és elvárás-hálózatához való szociális alkalmazkodását részint öröklött komponensek, genetikailag meghatározott struktúrák, részint pedig tanult összetevők, környezeti feltételek által befolyásolt alkotóelemek szabják meg. Az ember mint élő organizmus, igazi egyensúlyban talán soha nem lévő, de azt a fennmaradás érdekében minduntalan helyreállítani próbáló biológiai szervezet, meglehetősen finom, genetikailag relatíve pontosan kódolt hajtóerőkkel és hatékony viselkedési mechanizmusokkal rendelkezik. Amennyiben egyes személyiségjellemzők genetikusan meghatározottak, számos emberi megnyilvánulás (alapvető élettörvények alapján, de eltérő mértékben működő) biológiai folyamatokból táplálkozik. Azt lehet tehát megállapítani, hogy az emberi személyiség megnyilvánulásaiban meghatározott számú különböző funkciójú, általános jellegű, azaz fajspecifikus öröklött jellegű komponens vesz részt. Nagy József (2000, 42) sajnálattal állapítja meg, hogy „az emberi viselkedés öröklött komponensfajtáinak és azok készleteinek teljes feltérképezése még a jövő feladata”. Az eddigi humánológiai kutatások alapján azonban ismertté váltak olyan pedagógiai, azaz fejlesztési szempontból is jelentős öröklött komplex szerveződések, amelyek a megnyilvánulási folyamatok legfontosabb összetevőire – az értelemre, a motivációra, a temperamentumra vagy az emocionalitásra –, mint a személyiség működésbeli vezérlését megvalósító nagyléptékű feltételrendszerekre vonatkoznak. Ezek viszonylatában a pedagógia enyhén szólva tehetetlen, amennyiben eme szerveződések bizonyos mértékű humanizálásán és szocializálásán túl, nem tud számottevő mértékben változtatni. Az emberi élet teljes hosszában megmaradó (de funkcionális hatékonyságukban, illetve dinamizmusuk fokozataiban változó) öröklött komponensek voltaképpen olyan mechanizmusok, amelyek mindenekelőtt a személyiség működését aktiváló sajátosságok csoportjához tartoznak, s alapvetően motivációs, energizáló és mozgósító funkciókat töltenek be. A személyiség működésének legfontosabb öröklött komponensei az alapvető megnyilvánulások szükséges alkotó elemeit – a kognitív szférát, az affektív apparátust, a motivációt, a kivitelező rendszert és az úgynevezett kényszerpályás mechanizmusokat – érintik. Az öröklött kognitív komponensfajták közül Nagy József (2000, 43) az egységfelismerő és a viszonyfelismerő mechanizmust említi meg, melyek alapvető szerepet játszanak a kognitív kompetencia működésében. A motiváció esetében elsősorban nyilván a késztetésekre, a veleszületett fiziológiai szükségletekre, az ösztönökre, neurális motivációs mechanizmusokra, valamint szociális (kapcsolatképző, párképző, kötődési, rangsorképző, csoportképző, utódgondozó, területvédő, birtoklási) hajlamokra gondolunk. A személyiség működéseit a gyorsaság, intenzitás, koncentráltág, dinamizmus vagy elmélyültség szempontjából szabályozó affektív apparátusra vonatkozó öröklött komponensek sorában ott találjuk a temperamentumot (vérmérsékletet), a megérzéseket (mint előrejelző érzéseket), az affektusokat (mint a működések sikerének vagy sikertelenségének érzelmi visszajelzéseit), valamint a különböző érzéseket. A kivitelező vagy végrehajtó rendszer vonatkozásában a mozgásszervek és a beszédszervek síkján az úgynevezett öröklött potenciálokról kell szólnunk, amelyek a kisgyermekkorú fejlődés vonulatában az érési folyamatok és a gyakorlás révén tárgyasulnak. Az öröklött potenciálok (mint látens és lappangó automatizmusok) a személyiség tanult kivitelező módozatai (szokások, jártasságok, készségek, képességek) kialakulásának nélkülözhetetlen alapját alkotják. Ami a kényszerpályás mechanizmusokat illeti, az ember esetében csupán feltétlen reflexekről beszélhetünk, mint genetikailag meghatározott elementáris működésekről, melyek esetében adott inger(hatás) mindig meghatározott adaptív célokat szolgáló adekvát reagálást vált ki. Látható, hogy az imént felsoroltak önmagukat mélyen fekvő struktúrák révén gyorsan aktiválni képes létfontosságú öröklött komponenseket képeznek. Az öröklött komponensek egyfelől közvetlenül részt vesznek a személyiség célirányos adaptív megnyilvánulásainak kiváltásában, másfelől nagymértékben hozzájárulnak a személyiség további fejlődéséhez, hisz széles szférájú diszpozicionális alapot szolgáltatnak a kialakuló (tanulás révén elsajátítandó) változatos tulajdonságok számára. A nevelés – írja Nagy József (2000, 41) – a személyiség meglévő öröklött komponenseinek figyelembevételével segítheti eredményesebben a személyiség kialakulását és fejlődését. Az öröklött komponensek közötti strukturális és funkcionális eltérések, valamint a környezet és a szervezett nevelés hatására bekövetkező enyhe változások (finom kompenzációk vagy dekompenzációk) a személyiség fejlődésének sajátos és individuális menetét határozzák meg.

A személyiség adaptációs lehetőségeinek legfontosabb vetületét az alapvető megnyilatkozási formák síkján a (szakszerűen megszervezett és pedagógiailag segített) tanulás révén szerzett komponensek alkotják. A személyiség alapvető megnyilvánulási formáit meghatározó legfontosabb tanult, személyes jellegű, viszonylag állandó és funkcionálisan összetartozó komponensek közül egyesek a személyiség ösztönző-serkentő (illetve mozgósító-aktiváló-energizáló) komponensrendszerének köréhez tartoznak (hisz indíték és ok jellegűek), mások pedig a szervező-végrehajtó (illetve a reagáló-kivitelező-teljesítő) sajátosságcsoportba sorolhatók be (hiszen motorikus jellegűek). A személyiség ösztönző-serkentő funkcionális komponensrendszeréhez tartozó, eltérő mozgósító erővel

rendelkező, a megnyilvánulások nemcsak indítóokait alkotó, hanem azok céljait is tartalmazó legfontosabb szerzett (tanult) tulajdonságok az attitűdök, a meggyőződések, a hitek, a szükségletek, az elvek, az értékek, a mentális mintázatok és az érdekek. Ezek a dinamikus, meghatározó tendenciákat magukban hordozó, kulturálisan befolyásolt tulajdonságok nemcsak kiváltják a személyiség megnyilvánulásait, hanem azok jellegét és stílusát is meghatározzák. Az egyént tehát nemcsak arra készítetik, hogy adott helyzet viszonylatában mit tegyen, hanem arra is, hogyan járjon el, milyen módon tegye azt, ami szükséges. A szervező és végrehajtó komponenshez mindenekelőtt az ismeretek, a szokások, a jártasságok, a készségek és a képességek széles köre tartozik. Ezek a pillanatnyi társadalmi feltételek és körülmények függvényében objektívalják a megnyilvánulásokat, egyéni és sajátos jelleget kölcsönözve azoknak. A személyiség három alapvető síkban testet öltő, a környezetből kiszűrt ingerek függvényében beilleszkedési célokat követő megnyilvánulásainak ezek a tanult komponensek alkotják a szubjektív belső feltételrendszerét. Ezek határozzák meg a legnagyobb mértékben a kommunikáció eredményességét és jellegét, a tevékenységvégzés hatékonyságát és specifikumát, valamint a viselkedés szociális és morális minőségét, úgyszintén modorát és stílusát. Röviden szólva olyan komponensekről van szó, amelyek az emberek kulturált szociális megnyilatkozásainak alapjául szolgálnak, s melyek a célirányos és rendszeres iskolai oktatás keretei között alakulnak ki a legmegfelelőbb formában.

Az öröklött és tanult komponensek, mint motivációs és működésszervező feltételszerű tényezők, amennyiben nem függetlenek egymástól, természetes módon egymással szoros kölcsönhatásban váltják ki a specifikus megnyilvánulásokat, határozzák meg azok egyfajta rendszerességét. Legtöbbször még a legmagasabb dinamizmussal rendelkező „drive” (belső öröklött késztetés) sem hat egymagában, más tanult komponensektől elszigetelten. Még a legaktívabb tanult determináló komponens sem nélkülözheti az öröklött struktúrákkal való együttműködést az alkalmazkodó megnyilvánulások kibontakozásában. Általánosan elfogadott az a tény, hogy egy konkrét emberi cselekvés minden esetben több egymásba fonódott determinánstényező, illetve specifikus pillanatnyi hatások következménye, s nem csupán egy uralkodó öröklött vagy tanult faktor eredménye. Természetesnek látszik az is, hogy az öröklött és a tanult tényezők hozzájárulása a személyiség működésbehozásához a konkrét megnyilvánulások jellegének a függvénye. Ezek szerint a változatos viselkedések, aktivitások és kommunikációk síkján az öröklött és tanult tényezők részesedési aránya igen eltérő lehet. A viselkedés szüntelen folyamatában – írja Allport (1997, 383) – egyidejűleg vannak jelen a legkülönbözőbb meghatározó tényezők. A viselkedés, aktivitás és kommunikáció vonulatában megmutakozó egyéni teljesítmények közül talán egy sem tulajdonítható kizárólagosan egyetlen faktornak, amennyiben azok részint sokrétű belső késztetések, részint változatos külső nyomások és kényszerek, részint pedig ítélő és gondolkodási képességen, valamint emocionális mintázatokon alapuló személyes döntések hatására öltenek testet. Ebből fakad annak szükségessége, hogy a személyiség külsőleg megfigyelhető működési formáinak fejlesztésekor és magyarázatakor számos tényezőt kell együttesen figyelembe venni.

A fentiekben elmondottak, illetve az ember társadalmi meghatározottságának alapján azt fogalmazhatjuk meg, hogy az emberi személyiség megnyilvánulási formáinak alapvetően szociális jellege van, hisz azok nem pusztán fiziológiai szükségletek által meghatározottak, s kizárólagosan nemcsak a vele született szükségleteknek, az alapvető biológiai hajtóerőknek (az úgynevezett késztetéseknek) ösztönös és mechanikus, minél hamarabbi, minél gyakoribb és teljesebb kielégítésére irányulnak (mint az állatok esetében). Az emberi közlés, viselkedés és tevékenységvégzés módját, tartalmát, jellegét és formáit már a legfiatalabb életkoroktól kezdődően nemcsak az egyes (örökletes és tanult) nyers állapotú szükségletek generálják, hanem azok kielégítésének társadalmilag létrejött kulturális módozatai és típusai, morális színezetű szociális technikái, alakzatai, stílusai és tárgyai kezdik meghatározni. Noha az embereket azonos biológiai szükségletek (mint alapvető motiváló erők) mozgatják, viszonylag identikus célok és egyforma alkalmazkodási formák jellemzik, az olykor mélyreszántóan eltérő élettapasztalatok, környezeti hatások és pedagógiai körülmények függvényében mindenki más és más módozatokat, eljárásokat és technikákat sajátított el annak érdekében, hogy szükségleteit az öfenntartás, a sikeres alkalmazkodás, a boldogulás és az egyensúlybiztosítás céljából optimálisan kielégítse. Így tehát minden ember személyiségét, annak mindenfajta működésében, a fajra közösen jellemző formák alapján, kulturális eredetű jellegzetes mintázat, mindenekelőtt nevelés által létrehozott specifikus stílus jellemzi. Ez más szavakkal annyit jelent, hogy valamennyi emberi aktivitás, viselkedés és közlés alapvetően személyes formázatban, egyedi módozatban tárgyasul.

Amennyiben a szociális élet gyakorlása, a fontos szociális funkciók sikeres teljesítése voltaképpen örökös és folyamatos beilleszkedési erőfeszítést igényel az egyéntől, a személyiség szervezett iskolai tanulás és formatív tevékenységek általi fejlesztésének központi célkitűzése érthető módon mindenekelőtt az egyéni adaptációs lehetőségek megalapozására vonatkozik. A tág értelemben vett szociális adaptáció mértéke, az általános életvezetés minősége direkt módon részint az egyén viselkedésének, részint aktivitásának, részint pedig kommunikációjának minőségétől függ, hisz végső soron ezek testesítik meg azt a komplex, többek között értelmi, érzelmi-motivációs, temperamentális, attitudinális, karakteriális és akarati vetületeket magában foglaló funkcionális mechanizmust, amit pszichológiai kifejezéssel általános adaptív képességnek nevezünk. Nyilvánvaló, hogy ennek hátterében gyakorlatilag megszámlálhatatlan kisebb-nagyobb horderejű, változatos fejlettségi fokokat elérő, általános és sajátos

személyiség-összetevő található. Ezeknek az összetevőknek a specifikus szerveződése az úgynevezett személyes kompetenciákat hozza létre. Nagy József pedagógiai felfogásában (2000) a meghatározott szituációknak megfelelő viselkedést, az egyénileg és szociálisan hasznos produktumokat létrehozó aktivitást és az eredményes kommunikációt alapvető módon éppen a személyes kompetenciák határozzák meg. Ezek közül kiváltképpen az egyéni tudás és a személyes tulajdonságok (s ezen belül mindenekelőtt a képességek) kerülnek előtérbe. Azt lehet megfigyelni, hogy mindennemű személyiségbeli megnyilvánulás szerveződése végső soron az egyéni tudás jellegének, minőségének, összetételének és mennyiségének, valamint a személyes tulajdonságok (elsősorban a képességek) fejlettségi szintjének függvénye. Ezek szerint az egyéni tudás és tulajdonságállomány a személyiség adaptív megnyilatkozásainak elsőrendű és szükséges feltételrendszerét testesíti meg.

Az iskolaszzerű oktatás e kétágú feltételrendszer fejlesztésének tekintetében sajnos nem igazán találta meg az egyensúlytartó módozatokat, a tudás és tulajdonságok alakítása között optimális harmóniát biztosító pedagógiai eljárásokat. Míg régebben az (információcentrikus) iskolázási folyamatban a fő hangsúly a tananyagtartalomra, az ismeret-elsajátításra, illetve a tudásalakításra esett, addig napjainkban egyre inkább az elsődlegesen formatív, azaz tulajdonságok (mindenekelőtt attitűdök, meggyőződések, szándékok, pozitív jellembeli és akaratú vonások, beszéd- és viselkedési készségek, s nyilván a legkülönbözőbb tevékenységek által igényelt általános és specifikus képességek) alakítására összpontosító oktatási törekvéseket tartják célravezetőnek.

A személyiség, mint dinamikus neurofiziológiai és szomatopszichikus természetű működésrendszer vonatkozásában elkerülhetetlenül szükséges említést tenni a viselkedés, az aktivitás és a közlés terén megmutatkozó zavarokról, mint adaptációs rendellenességekről, valamint a személyiség alapvető működéseinek normális lezajlását, természetsszerűleg az egyén beilleszkedő, alkalmazkodó, a környezeti hatásokat lereagáló próbálkozásainak megvalósulását akadályozó tényezőkről is. Itt mindenekelőtt azokra a személyiségzavarokra gondolunk, amelyek nem tartoznak a gyógypedagógia vagy a pszichiátria körébe, amennyiben az egyént nem teszik teljesen képtelenné a szociális adaptációra, de azt tartósan és lényegesen megnehezítik. Noha a legváltozatosabb okokra visszavezethető rendellenességek terápiája nem kimondottan a pedagógia vagy az iskola feladatát képezi, diagnosztizálásuk, okozati hátterük feltárása, tüneteik és hatómechanizmusaik leírása, s ezek alapján hatásos prevenciók lehetőségei kidolgozása a neveléstudomány érdeklődési köréhez tartozik.

Bár nyilvánvalónak tűnik, hogy a viselkedés, az aktivitás és a kommunikáció zavarai a személyiség, mint autonóm szabályozórendszer strukturális és funkcionális hibáiból, belső konzisztenciájának és egészségességének elégtelenségeiből, folytonosságának hibáiból, a szervezet és környezet viszonyát vezérlő központi jelentőségű komponensek működésbeli gyengeségeiből, endogén és exogén tényezők hatásaiból fakadnak, a kérdés ennél jóval bonyolultabb. Ezt az is bizonyítja, hogy a különböző személyiségelméletek eltérő, esetenként egyenesen ellentétes módon magyarázzák a viselkedésben, kommunikációban és tevékenységben megmutatkozó, s az egyén szociális adaptivitását csökkentő vagy egyenesen ellehetetlenítő zavarokat, illetőleg a zavarokat kiváltó okokat. Egynéhány általános megfontolást azonban, mindazokon túl, meg lehet fogalmazni.

Gyakran megtörténik például, hogy a nem megfelelő, szociálisan vagy etikailag elfogadhatatlan, az egyén javát nem szolgáló, s a közösség számára távolról sem értékes megnyilvánulási formákat a kognitív komponens körébe tartozó funkciók zavarai okozzák. A figyelem, az emlékezet, az észlelés, de kiváltképpen az értelem és a gondolkodás az információfeldolgozás terén megmutatkozó elégtelenségei, kifinomult módozatokat nélkülöző, adaptivitást romboló hibás működései, a valóságot helytelenül értelmező tendenciái gyakran megfigyelhetők mind az egyéni céltételezésben, mind a döntésekben és a célmegvalósítási törekvésekben, akár a kommunikációs, akár a viselkedési, akár pedig az aktivitási megnyilvánulások mentén.

Buda Béla (1986) felfogásában a személyiség alapvető megnyilvánulásainak terén változatos zavarokat okozhat a fejlődési folyamat valamilyen traumája. A sérüléseket legtöbbször nevelési célzattal alkalmazott helytelen módszerek, hibásan használt nevelési eljárások (túlzott büntetés, bántalmazás, elítélés, folytonos elmarasztalás, megfélemlítés, fenyegetés, agresszív tiltás stb.) váltják ki. Ebben az esetben a személyiség az alapvető megnyilatkozások síkján gátolttá, félnkké, szorongóvá, konfliktusokkal és feszültségekkel terheltté, labilissá, menekülővé vagy fokozottan függővé válik. Az ilyen tulajdonságokkal rendelkező egyén személyiségének az adaptivitás három síkjában megmutatkozó megnyilvánulási formái természetes módon számottevően csökkentett mértékűek lesznek.

Megtörténhet, hogy a személyiség olyan szociális szituációba kerül, amelyben a kommunikációjával, tevékenységével vagy viselkedésével szemben támasztott előírások és követelmények mértéke meghaladja aktuális képességeit, illetve pillanatnyi adaptív lehetőségeit. Köztudott az is, hogy az egyén valamennyi (affektív, kognitív és más jellegű) képességének korlátai vannak. Ha például a viselkedéssel szembeni elvárások, előírások vagy szabályok szintje jelentősebb mértékben túllép ezeken a korlátokon, ha az nem konzisztens az egyén pillanatnyi fejlettségi fokával, illetőleg teljesítőképességével, akkor könnyen konfliktusos, következőképpen dezadaptív helyzetek, destruktív életviteli formák adódhatnak.

Számos adaptációs zavar keletkezik akkor is, amikor az egyén a körülötte levő világra csökkentett általános szellemi élénkséggel, beszűkült tudatossággal vagy meggyengült appetenciával reagál a személyiség-megnyilvánulások egyik vagy másik síkján. Úgyszintén zavart okoz az elégtelen önállóság, a túlzott egocentrikusság, illetve az egoisztikus értékrend, a fokozott impulzivitás, a szociális empátia hiánya vagy az önkritika, önkontroll, önérték és önismeret jelentősebb deficitje.

A személyiségzavarok számottevő része akkor keletkezik, amikor a biológiai éréssel összefonódott szocializációs folyamat különböző okok miatt megroppan, sérül vagy konfliktusossá válik. Ebben az esetben a fejlődés nem biztosítja az egyén számára a gyors, szervezett és célszerű adaptációs megnyilvánulásokra való beállítottságot.

A gyermek szociális környezete (mely rendszerint nélkülözi a stabilitást, az emocionális biztonságot, a helyes viselkedésmintákat) egyrészt nem elégíti ki kellőképpen a gyermek alapvető elsődleges vagy helyes irányban kialakult másodlagos szükségleteit, másrészt egyes hatásai révén olyan hibás orientációjú szekunder jellegű szükségletek kialakulását eredményezi, amelyek az adaptációs törekvések síkján konfliktusos helyzetek forrásává válhatnak. Tehát egyrészt a ki nem elégített, másrészt a helytelen irányú szükségletek talaján a gyermek adaptációs lehetőségei nem alakulnak megfelelő módon, a szociálisan elfogadható megnyilvánulásainak energizáló belső indítékai nem fejlődnek helyes irányultsággal. Köztudott, hogy a szükségletek helytelen kielégítésének következtében, a gátlás alá került aktivált állapotú késztetések vonulatában rendszerint konfliktusos, megfosztottsági és frusztrációs élmények jelentkeznek. Ezek esetenként igen erőteljes dezadaptív megnyilvánulásokat (például negatív viselkedési formákat, helytelen aktivitási módokat vagy hiányos és hibás verbális kifejeződések) válthatnak ki, amennyiben a gyermek a depriváció és frusztráció élményére többnyire vagy intenzív szorongással vagy erős depresszióval vagy pedig fokozott agresszióval reagál, amelyek következtében a személyiség működéseinek minősége jelentékeny mértékben károsodik.

A személyiség működéseinek zavarai gyakran a következtelen, ellentmondásos vagy elhanyagoló, labilis követelményeket támasztó, egyértelmű hatásokat, pozitív, szuggesztív és világos mintákat elégséges mennyiségben nem nyújtó nevelés következményeként jelentkeznek. Például a szülők vagy pedagógusok össze nem egyeztethető, illetve ellentétes hatásai, a család és az iskola által képviselt értékek vagy modellek közötti inkongruencia nyomán a fiatal személyiségben eltérő és kaotikus viselkedésprogramok fejlődhetnek ki, az esetenként egymásnak ellentmondó indítékok, gondolatok, érzésminták, érdekek, törekvések, vágyak vagy szükségletek alapján. Ezekben az esetekben „a személyiség – amint arra Buda Béla (1986, 290) is rámutat – bizonytalan, tévelyeg, szenved, időnként nem alkalmazkodó módon nyilvánul meg, törekvései miatt konfliktusokba kerül, cselekvéseiben, magatartásaiban nem talál elég örömet, mert a benne rejlő másik viselkedési terv kielégületlensége zavarja”.

Meglehetősen súlyos zavart okozó szituációval állunk szemben akkor is, amikor a személyiség struktúrájában bizonyos komponensrendszerek vagy kisebb horderejű vonások és tulajdonságok szélsőséges mértékeket öltenek, irradiálva (egyed)uralkodó helyet foglalnak el a többi összetevővel szemben. Ebben az esetben a személyiség az alapvető megnyilvánulások mentén a környezeti feltételek jellegének nem megfelelő, adaptációt nem szolgáló reakciókat produkálhat.

A máig rendelkezésre álló személyiségpedagógiai felismerések és megfontolások alapján a fentiekben megpróbáltuk a személyiség három síkban megmutatózó, szociális adaptációt szolgáló külső működésének egyes jellemzőit, alapvető feltételrendszerét és lehetséges zavarait röviden bemutatni. Nyilvánvaló azonban, hogy a személyiségműködés pedagógiai megközelítése nem tévesztheti szem elől, hogy e roppant bonyolult kérdésnek még számos kevésbé vagy egyáltalán nem ismert vetülete van. Ezek további vizsgálata kikerülhetetlen tudományos kutatási feladatot képez.

Felhasznált irodalom

- Allport, G. W.: *A személyiség alakulása*. Budapest, Kairosz, 1997.
Buda Béla: *A személyiségfejlődés és a nevelés szociálpszichológiája*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1986.
Nagy József: *XXI. század és nevelés*. Budapest, Osiris, 2000.